

MÝTUS NEBO REALITA? EKOLOGICKÁ KRIZE V ANTICE VE SVĚTLE PÍSEMNÝCH PRAMENŮ

Lubor KYSUČAN

Univerzita Palackého v Olomouci
Filozofická fakulta, Katedra klasické filologie
Na Hradě 5, 771 80 Olomouc
lubor.kysucan@upol.cz

KYSUČAN, Lubor. *Myth or Reality? Ancient Ecological Crisis in Written Sources*. The study deals with the main environmental problems of classical Greek and Roman civilization (soil degradation, deforestation, urban pollution) and their impact upon development of ancient societies. The relation between country and city from the point of view of economic and social development and migration between the city and country are also discussed as the key factor influencing the changes of environment and landscape in the ancient states and empires.

Klíčová slova: krajina; odlesňování; degradace půdy; migrace; ochrana přírody; klasická antika; environmentální historie;

Keywords: landscape; deforestation; soil degradation; migration; nature conservation; Classical Antiquity; environmental history;

Environmentální dějiny a antika, problematika pramenů

Environmentální historie¹, která se jako progresivní vědecká disciplína vyvíjí již bezmála půlstoletí, nám přesvědčivě dokazuje, že environmentální problémy nejsou jev počínající teprve s kouřícími komíny průmyslové revoluce. Podíl člověka na devastaci vlastního prostředí je prokázán již od pravěku. Klíčovou metodologickou otázkou ovšem zůstává, jaké prameny můžeme k deskripci a analýze ekologických problémů v historii využívat a nakolik tyto problémy ovlivnily vývoj civilizací minulosti, případně přispěly k jejich kolapsu.

Pro studium ekologické problematiky představuje období klasické antiky² ideální modelovou situací. Řecko-římská antika nejen položila základy moderní

¹ Tato studie je zkrácenou a upravenou verzí autorovy kapitoly *Evropská krajina mezi antikou a novověkem: poučení z historie*. In JELÍNEK, Petr – KYSUČAN, Lubor. *Venkov a krajina. Evropská krajina mezi venkovem a městem, mezi antikou a novověkem*. Brno: Masarykova univerzita, 2014, 131 s.

² Pod pojmem antika rozumíme v jeho tradičním pojetí klasické civilizace Středomoří, tj. řeckou

evropské civilizace, ale jak svým širokým časovým rozpětím, tak vývojovou dynamikou je ideálním předobrazem novověku, neboť v ní probíhaly obdobné procesy – urbanizace, transfer moci a spolu s ní i pozemkového vlastnictví od aristokratických elit k střední třídě kapitalistů stejně jako dnes tolik aktuální úpadek středních vrstev či proměna drobného zemědělství v centralizovanou velkovýrobu včetně ztráty individuální i regionální soběstačnosti. Svou podstatou byla antika agrární společností, svou kulturní formou se však proměnila v městskou civilizaci, která na svém vrcholu stála na hranici průmyslové revoluce. Všechny tyto změny přispěly k environmentálním změnám a generovaly obdobné ekologické problémy nejenak než v moderní společnosti.

Poznávání těchto problémů je komplexní proces, na němž se podílí pestrá řada vědních disciplín od kunsthistorie a literární historie až po ekologii. Tyto vědy se setkávají ve vědním oboru známém jako environmentální historie, který se jako samostatná vědecká disciplína etabluje od šedesátých let 20. století, zpočátku zejména v USA. Jde o obor výrazně interdisciplinární, jehož metodologie i tematický záběr se pohybují na široké škále od přírodních věd až po archeologii a historii. Tato šíře pochopitelně implikuje i šíři pramenů, z nichž daný obor čerpá. Vedle pramenů archeologické a paleontologické povahy, klimatologických dat odčitelných analýzou letokruhů stejně jako chemickou i fyzikální analýzou ledovcových vrstev, geologických vzorků či paleobotanických informací získávaných z pylových zrn jsou to především písemné prameny. Ty pochopitelně můžeme využít pouze v případě společností, které dospěly do literárního stadia vývoje vyznačujícího se navíc šíří, komplexitou a strukturovaností dochovaných písemných památek³, a to pochopitelně pouze těch, jejichž písemné prameny mají díky naší znalosti jejich písma a jazyka pro nás zásadní výpovědní hodnotu (což dosud zdaleka není případ všech starověkých společností). V této studii se zaměříme na analýzu informací, které nám písemné prameny z období antiky vypovídají o dobových environmentálních problémech, stejně jako snaze řešit některé z těchto problémů formou cílené ochrany přírody a krajiny.⁴

Dochované antické písemné prameny pro náš účel skýtají četná úskalí, ale i výhody. Ve vztahu ke klasické antice jsme na jedné straně ve značné výhodě – znalost obou klasických jazyků nikdy nezanikla ani po rozpadu antické civilizace, velká část alespoň těch nejdůležitějších pramenů tvořících kulturní kánon antické civilizace se zachovala a navíc ve všech kulturních zemích Evropy a Ameriky vycházejících z antické tradice jich dnes většina existuje v dostupných překladech či

civilizaci od jejich archaických počátků až po konec helénismu a římskou civilizaci od doby královské až po zánik antiky vymezený podle různých autorů buď rokem 476 (sesazení posledního římského císaře a faktický zánik Západořímské říše) nebo rokem 529 (zavření filozofických škol v Athénách východořímským císařem Justinianem).

³ Např. písemné prameny mykénské civilizace, které jsou díky rozluštění lineárního písma B čitelné již po více než půlstoletí, pro nás nemají téměř žádnou výpovědní hodnotu. Jedná se totiž o malé tabulky s několika řádky textu, obsahující krom náboženských invokací především hospodářské záznamy o naturálních daňových odvodech v rámci mykénské redistributivní ekonomiky.

⁴ Tématu využití antické literatury pro poznání environmentálních problémů se věnuje Miroslav Morcinek ve své diplomové práci obhájené na KKF FF UP – MORCINEK, Miroslav. *Reflexe environmentálních problémů v římské literatuře*. Olomouc: FF UP, 2013, 107 s.

alespoň kvalitních edicích. Na druhé straně ve vztahu k antickému písemnictví jsme zatíženi určitou metodologickou nevýhodou. Zprvė většinu pro nás potřebných informací musíme odečítat doslova „mezi řádky“. Antika neznala ekologii a environmentalistiku jako vědu, ani moderní koncepty krajiny, životního prostředí a jejich ochrany. Z antiky se pochopitelně nezachoval žádný specializovaný traktát na toto téma a tudíž celkový mentální a kulturní kontext uvažování o přírodě, krajině a jejích ohroženích byl výrazně odlišný.

Další překážka je terminologická. Samotní antičtí lidé rozuměli pod pojmem příroda něco podstatně jiného než soudobý člověk. Antická slova pro přírodu, jako jsou řecké *fy̓sis* (< *fy̓ó* = vznikám), nebo latinské *natura* (< *nascor* = rodím se) nelze redukovat jen na biosféru v našem slova smyslu, oba termíny znamenají zároveň přirozenost, přírodní zákon, přírodní sílu, povahu, svět, přirozený řád. Antický člověk nevyděloval přírodu redukcionisticky z univerza, ale chápal ji jako ztělesnění veškerého bytí, součást bohy daného harmonického řádu světa. Tento řád byl vnímán jako posvátný a svou přirozeností dobrý.⁵ Na stejnou překážku narážíme u označení krajiny. Latinský pojem *regio* znamená spíše oblast, kraj, nikoliv ovšem krajinu v našem slova smyslu jako ekologický či estetický fenomén.⁶

Výraznou metodologickou překážku před nás staví i samotný charakter antických pramenů, z nichž můžeme potřebné informace získávat. Pro většinu z nich je totiž typická absence jasné hranice mezi literaturou odbornou a beletrií. Třebaže řada antických myslitelů ve svém poznání dosáhla hranic exaktní přírodovědy, jejich texty vždy měly beletristický ráz a současně filozofický akcent – ostatně veškerá antická přírodověda se prakticky vyvinula z filozofie, jejíž texty nesou výrazně literární charakter, svým jazykem zcela protikladný modernímu vědeckému stylu opírajícímu se o přesnou terminologii. Ostatně i největší přírodovědec starověku, Aristotelés, byl současně nejvšestrannějším a zřejmě nejznámějším antickým filozofem. Podobný problém se týká i historických textů, které mají pro naše téma zásadní význam. Třebaže antika dospěla k hranici vědecké historiografie, opírající se o exaktní studium pramenů (Thúkydídés) a kritické hodnocení sdělovaných informací, všechny historické texty současně obsahovaly silnou literární dimenzi. Cílem historického díla nebylo pouze přinést poučení, ale zároveň čtenáře pobavit, nebo aspoň přinést estetickou potěchu z pěkného stylu. To platí např. i pro velikána římské historiografie Cornelia Tacita, který svou explicitně proklamovanou zásadu *sine ira et studio*⁷ sám výrazně porušuje. Podobnými literárními ambicemi⁸ se vyznačovala dokonce i korespondence a veřejné řeči politické a soudní. Pravděpodobně jediným exaktním pramenem

⁵ S dobovým pojetím řádu rovněž souvisí slova označující svět v klasických jazycích, řecké *kosmos* (= původně okrasa, ozdoba), latinské *mundus* (= původně čistý, uspořádaný, řádný, uhlazený).

⁶ Tento význam by možná nejlépe vystihoval latinský termín *loca*. I on má však více místní charakter a nedosahuje míry abstrakce našeho pojmu krajina.

⁷ Bez hněvu a zaujetí.

⁸ Výraznou kategorií římské rétoriky je tzv. *delectatio* – tedy zábavnost a potěšení. Cílem řeči není tedy pouhá věcná komunikace, přenos informací, ale zároveň zaujetí a potěšení posluchače její originální formou a estetickým vyzněním.

nezatíženým antickým smyslem pro estetiku textu zůstávají úřední dokumenty, určitá část epigrafických památek a právní texty. Přesto ve své analýze se budeme opírat o antické písemnictví v celé jeho šíři včetně poezie.

Příroda posvátná a drancovaná

Řecko-římská antika představuje jedno z období, do něž si ekoromantikové, přesně v duchu starořecké báje o zlatém věku, promítají své sny o ideálním vztahu k přírodě.⁹ Na první pohled by se zdálo, jako by sama historie potvrzovala jejich představy – antická města byla s výrazným architektonickým citem zasazena do krajiny, subtilní přírodní motivy svědčící o jemném vztahu k půvabům přírody se vyskytují na freskách mínojských paláců stejně jako pompejských domů, smysl pro přírodu a radost z pobytu v ní zaznívá jak v pompejských zahradách, tak ve verších římských básníků. Samotná krajina byla jak předmětem cílevědomého formování (bez nadsázky můžeme hovořit o zahradní architektuře) a současně předmětem umělecké percepce v literatuře a malířství. Skutečnost však je jiná a environmentální historikové dnes na mnoha příkladech dokumentují, jak antická civilizace devastací přírody přispěla k vlastnímu úpadku. Tato situace je o to paradoxnější, uvědomíme-li si, že antika podobně jako řada jiných předmoderních civilizací vnímala přírodu jako sakrální sféru, hodnou respektu a náboženské úcty, nikoliv jako kartesiánský objekt manipulace.

Důsledkem důvěrně blízkého soužití antického člověka s přírodou a závislosti na jejím vegetačním cyklu byl posvátný vztah k ní. Bylo to dáno především zemědělským charakterem všech starověkých civilizací, který v kulturní paměti přetrvával i poté, co se původně agrární společnosti proměnily v urbanizované civilizace v podstatě moderního typu. Svou roli pochopitelně sehrála i zásadní úloha náboženství jak ve veřejném, tak soukromém každodenním životě většiny starověkých civilizací.¹⁰ Lze říci, že tímto nápadným paradoxem jsou zatíženy dějiny většiny předmoderních civilizací. Zatímco na kulturní úrovni se setkáváme se sakralizací přírody či alespoň jejích vybraných částí, na úrovni každodennosti byl vztah k ní zcela kořistnický, v ničem se nelišící od praxe modernity. Navzdory až náboženskému postoji k přírodě každodennost většiny starověkých civilizací byla diametrálně odlišná. S ekologickými problémy se setkáváme prakticky u všech starověkých civilizací, v některých z nich vedly přímo k fatálním důsledkům. Problémy způsobenými kácením lesů a následnou erozí trpěla

⁹ Typickým představitelem takového ekoromantického přístupu je britský sociální ekolog Edward Goldsmith GOLDSMITH, Edward. *The Fall of the Roman Empire*. In GOLDSMITH, Edward. *The Great U-turn, De-industrializing Society*. Bideford, Devon: Hartland, 1988, s. 7-64.

¹⁰ Význam náboženství v mysli antického člověka a společnosti antického světa výstižně charakterizuje německý religionista a klasický filolog Jörg Rüpke ve své knize *Náboženství Římanů*: „Pokusme se o příměr – rád přiznávám, že snad pochází z poněkud vzdálené oblasti –, který by osvětlil samozřejmost náboženství a jeho zapojení do běžného života: náboženství v antice si můžeme představit jako stravování. Jíme denně, a to za běžných okolností nereflektovaně; teprve po určité době, kdy potravu nepřijímáme, si takový stav s nelibostí uvědomíme. ... Náboženství bylo samozřejmou a zároveň ústřední sférou antické kultury: antická města nevynikala svými knihovnami, nýbrž svými chrámy.“ RÜPKE, Jörg. *Náboženství Římanů*. Praha: Vyšehrad, 2007, s. 57.

stará čínská civilizace stejně jako harappská kultura v údolí Indu, eroze a vysychání půdy spolu se změnou klimatu bylo příčinou již zmíněné migrace Mayů na poloostrov Yucatán v 9. stol. po Kr. Environmentální faktor sehrál svou roli i při kolapsu egyptské Staré říše, kdy víceletá srážková minima v oblasti Bílého a Modrého Nilu zapříčinila absenci záplav dodávajících egyptské půdě vláhu a hnojivo v podobě výživného nilského bahna. To vedlo k následnému chronickému suchu, neúrodě, hladomoru a první v pramenech doložené sociální revolte v dějinách lidstva znamenající naprosté zhroucení prvního centralizovaného staroegyptského státu. Vykácení pověstných libanonských cedrů Féniciany již ve starověku, dávno před naším letopočtem nenávratně zdevastovalo nádherné levantské pobřeží. Tyto cedry importovaly jak civilizace starověké Mezopotámie, tak Egyptané, kteří sortiment používaného dřeva doplňovali ještě dovozem ebenového dřeva z černé Afriky. Tato rozsáhlá poptávka po cedrovém dřevě, zmíněném i ve Starém zákoně („libanské cedry“), vedla k postupnému zpusťování nádherných libanonských hájů. Jejich zkáza nezabránila ani již ze starověku doložené pokusy o jejich ochranu. Torza těchto kdysi rozsáhlých lesů libanonská vláda dnes vyhlásila za přísně chráněné přírodní rezervace. Eroze a následný nedostatek úrodné půdy byly pravděpodobnou příčinou úpadku Aksumské říše, vyspělé civilizace na území dnešní Etiopie. Zasolení půdy v Mezopotámii, reflektované jak v dobovém písemnictví, tak moderní odborné literatuře analyzující pečlivě tehdejší zemědělské výnosy, vedlo k oslabení několika mezopotamských civilizací a neustálému přesouvání mocenských a civilizačních center výše na sever. Jak archeologie, historiografie a třeba i paleobotanika, tak i dobové prameny nám přinášejí četná svědectví o vážných ekologických problémech i v klasickém antickém období.¹¹

Deforestation

Soudobá podoba středomořské krajiny je důsledkem rozsáhlé devastace, kterou prošla v době antiky. Jejím nejvýraznějším projevem bylo kácení kdysi bohatých lesů na stavbu lodí a domů, otop, vaření a za účelem získávání pastvin a úrodné půdy, jíž byl v relativně hornatém Středomoří velký nedostatek. Hlavním a často opomíjeným důvodem kácení lesů v antice byla ovšem výroba dřevěného uhlí, které představovalo nejdůležitější energetický zdroj antického světa, hojně využívány v energeticky náročné výrobě nabývající místy až průmyslový charakter (tavba kovů, cihlářská a keramická výroba, pálení vápna). Mýcení lesů představuje v antice jeden z nejzávažnějších ekologických problémů, který měl nejen nedozírné environmentální, nýbrž i ekonomické a sociální důsledky. Lze říci, že některé z nich nesporně přispěly i k celkovému oslabení a úpadku antické civilizace. Rozsáhlá deforestation zásadním způsobem proměnila charakter

¹¹ Environmentálním problémům antického světa se věnuje americký badatel John Donald Hughes ve svých vynikajících monografiích z oboru environmentální historie: HUGHES, John Donald. *Pan's Travail: Environmental Problems of Ancient Greeks and Romans*. Baltimore: John Hopkins University Press, 1994, 276 s.; HUGHES, John Donald: *An Environmental History of the World: Humankind Changing Role in the Community of Life*. London: Routledge, 2001, 320 s.

středomořské krajiny.¹² Jejím důsledkem byla eroze a s ní související degradace zemědělské půdy i klimatické změny. Přímo ukázkovým příkladem bludného kruhu ekologických problémů antického Středomoří je příklad Efezu. Rozsáhlé mýcení lesů v okolí tohoto starověkého velkoměsta vedlo k rozsáhlé erozi. Vzniklé naplaveniny z půdy smyté deštěm a odnášené říčními toky zanesly efezský přístav, což v konečném důsledku vedlo k ekonomickému úpadku této bohaté metropole, jejíž prosperita vyrůstala z námořního obchodu. V některých případech hromadění sedimentů v ústích řek a přístavech vedlo ke vzniku bažin a močálů a následnému rozšíření malárie.¹³ S důsledky této rozsáhlé devastace lesních porostů v podobě sucha a chronického nedostatku vody se Středomoří potýká dodnes. Tyto problémy již od antiky ještě umocňuje rozsáhlé pěstování oliv, které se staly symbolem Středomoří. Díky svým hlubokým kořenům, schopným vytáhnout vodu a vlhkost z velkých hloubek, je oliva ideální strom pro tuto suchou oblast, na druhé straně kvůli této své schopnosti ještě přispívá k dalšímu vysychání zdejší půdy a krajiny.

Nespokojené ohlasy na mýcení lesů v antice zaznívají v krásné literatuře i ve věcných svědectvích současníků. V Ovidiově literárním zpracování báje o čtvero věků je symbolickým atributem ekologicky i sociálně harmonického věku i skutečnost, že:

*„Nebyla skácena dosud a nesešla do plynných proudů
pinie se svých hor, chtějí daleké navštívit kraje:
neznali jiného břehu krom vlastního smrtelní lidé.“¹⁴*

Naopak výrazem sociálně i ekologicky rozvráceného věku železného je mimo jiné i fakt, že:

*„Větrům, ač doposud dobře jich neznal, svěřoval plachty
plavec, a lodní kýl, jenž na horách vysokých dříve
stával, v neznámých proudech vln se zahoupal skočně.“¹⁵*

Nesmlouvavá kritika kácení lesů a exaktní popis jeho důsledků pochází od Platóna. Ve svém dialogu Kratylos kritizuje devastaci krajiny v Attice:

„To, co zůstalo, vypadá ve srovnání s tím, co existovalo dříve, jako kostra nemocného člověka – ubylo tuku i kypré půdy ... Jsou zde hory, ve kterých teď není nic než pastva pro včely, ale není tomu dávno, co na nich rostly stromy ... a ležely bezmezné pastviny. Navíc je každoročně zavlažoval Zeus svým deštěm, jenž se v nich neztratil jako nyní ...

¹² Podrobněji THIRGOOD, J.V. Man and the Mediterranean Forest: A History of Resource Depletion. New York: Academic Press, 1981, 194 s.

¹³ GROVE, Alfred Thomas – RACKHAM, Oliver. The Nature of Mediterranean Europe. An Ecological History. New Haven, London: Yale University Press, 2001, s. 79.

¹⁴ OVIDIUS, Publius Naso. Metamorphoses. I, 94-96 (cit. v překladu Ivana Bureše).

¹⁵ OVIDIUS, Publius Naso. Metamorphoses. I, 133-134 (cit. v překladu Ivana Bureše).

*přinášel vydatné zásoby pramenité vody v potocích, z nichž se dodnes zachovaly svatyně v místech, kde dříve existovala zřídla.*¹⁶

Degradace půdy a „globalizace“ zemědělství

Vedle kácení lesů výraznou roli v ekologické devastaci antického Středomoří se hrála degradace orné půdy. Ta představovala vážný problém zejména v Římě, kde se postupně tradiční maloroľnické zemědělství založené na osobním vztahu k půdě, které by mohlo být ideálním předobrazem dnešního udržitelného biozemědělství, proměnilo v anonymní „velkovýrobu“ založenou na masové práci otroků opírající se o hospodaření na velkostatkách, tzv. latifundiích, vlastněných římskou oligarchií a pozemkovými spekulanty bez jakékoliv osobní vazby. Nešetrné a neosobní zacházení s půdou vedlo v řadě oblastí antického Středomoří k jejímu zasolení a postupné desertifikaci. V důsledku toho se dnes rozvaliny řady kdysi kvetoucích římských měst nalézají uprostřed pouště. Popisovaného problému si byl vědom již Plinius Starší, který ve své Přírodovědě píše:¹⁷

„Omezená výměra polí se má dodržovat především, to bylo mínění starších – soudili totiž, že je lépe osévat menší plochu a lépe orat; téhož názoru byl, jak vidím, i Vergilius. A mám-li říci pravdu, velkostatky zničily Itálii, ba už i provincie – vždyť šest statkářů vlastnilo půl Afriky, když je popravil císař Nero.“

Zemědělská velkovýroba zdevastovala rozsáhlé oblasti Itálie, kdysi zkultivované důmyslnými zemědělskými metodami Etrusků, Sicílie a později i severní Afriky. Důsledkem degradace půdy bylo v oblastech severní Afriky již zmíněné šíření pouští, v Itálii zase vznik bažin a objevení se malárie (konkrétně např. v Itálii) již kolem roku 200 př. Kr. Nejdrastičtější se půdní eroze projevila právě v severní Africe, jež se na čas stala hlavní obilnicí Říma.¹⁸ Velkoplošné zemědělství, zvláště v horkém africkém podnebí, bylo založeno na intenzivním zavlažování. To vedlo – podobně jako předtím v již zmíněné Mezopotámii – k vyplavování živin z půdy a následně k jejímu postupnému zasolování. Důsledkem degradace půdy v průběhu dalších staletí byla rozsáhlá desertifikace severní Afriky a v jejím důsledku hospodářský kolaps oblasti, kdysi jedné z nejbohatších v římském impériu. Jeho prvních příznaků si již ve 3. století všiml sv. Cyprián, jehož postupující vysychání pramenů a stále častější hladomory vedly k přesvědčení, že svět umírá. V mnoha oblastech severní Afriky se poušť rozšířila téměř až k pobřeží. Turisté, kteří dnes navštěvují ruiny kdysi kvetoucích římských měst v dnešním Alžírsku, Tunisu a Libyi, musejí mnohdy překonat dlouhou cestu pouští.¹⁹

¹⁶ PLATÓN. Kritias. 37 (cit. v překladu Františka Novotného).

¹⁷ PLINIUS Gaius Caecilius. Naturalis historia. 18,35 (cit. v překladu Františka Němečka).

¹⁸ Ekonomické bohatství provincie Africa založené na exportu obilí se projevilo i v budování výstavných měst, množství mozaik symbolizujících luxus římského bydlení stejně jako vyspělé literární kultury, která zde kvetla až do pozdní antiky, kdy se tato oblast stala jedním z nejdynamičtějších center křesťanské kultury.

¹⁹ Podobně zcela jinak vypadala i krajina starověkého Egypta, která měla ještě v římské době na mnoha místech stále spíše obyvatelný polopouštní charakter. Svědčí o tom zbytky řady římských vojenských táborů nalézající se v oblastech Egypta dnes zcela překrytých neobyvatelnou pouští.

Tohoto neblahého vývoje někdejší římské Afriky²⁰ si poprvé povšimnul slavný německý chemik Justus von Liebig při svém studiu dějin zemědělství v severní Africe. Podobně američtí autoři V. G. Carter a T. Dale ve své knize *Ornice a civilizace*²¹ popisují stav krajiny v okolí někdejšího římského města Thamugadi (dnešní Timgad v Alžírsku) následovně:

„Vodní i větrná eroze působily na krajinu. ... ruiny krajiny jsou dnes stejně působivé jako ruiny města. Z kopců byla splavena půda – příběh, který je zřetelně čitelný v celé oblasti.“

Výrazným zásahem do rázu krajiny byla i výstavba bombastických sídel nové římské šlechty – spekulantů, finančníků a jiných zbohatlíků z jezdeckého stavu. Ve svém moralistním rozhorlení nad úpadkem římské společnosti sklonku republiky k tomu Sallustius píše:²²

„Má snad smysl, abych připomínal věci, které jsou neuvěřitelné pro každého, kdo je neviděl na vlastní oči? Že mnozí jednotlivci srovnávali na vlastní náklady hory do roviny či zasypávali moře a pokrývali je dlažbou?“

Tyto zábory půdy na soukromé „rekreační účely“ (vily, zahrady, letohrádky) spolu s růstem zastoupení pastvin na úkor obdělávané půdy a přesunu zemědělské produkce z centrálních oblastí říše do zámořských provincií v důsledku sociálně-ekonomických proměn antické společnosti vedly k ztrátě potravinové soběstačnosti Itálie a její závislosti na zemědělském importu. Bez nadsázky zde můžeme hovořit o jakési starověké globalizaci, která se neprojevovala jen v ekonomické, ale i civilizační a politické oblasti. Nejtěživěji se tato závislost projevila v případě samotného, v době vrcholného císařství milionového Říma, zcela odkázaného na dovoz obilí ze severní Afriky, zejména z Egypta a z oblasti tehdejší provincie Africa (dnešní Tunis), které se staly hlavními obilnicemi říše. Z těchto oblastí se dovážely dvě třetiny z celkového množství obilí potřebného k uživení obyvatelstva tehdejšího Říma. Tato závislost se však pro Řím stala fatální tehdy, jakmile začalo upadat i samotné severoafrické zemědělství nebo komunikační a obchodní trasy s Afrikou byly přerušeny v důsledku nepřízně počasí či – což byl mnohem častější případ – občanských válek nebo cizích invazí. Vzhledem k důležitosti přidělů obilí pro stále početnější vrstvy římské chudiny představovala taková závislost velmi negativní politický faktor, zneužívaný zejména v dobách občanských válek a při uzurpacích císařského trůnu. Jasnou charakteristiku

²⁰ Postupná desertifikace severní Afriky nebyla ovšem pouze dílem Římanů. Výrazně se na ní podepsaly i pozdější klimatické změny stejně jako arabské nájezdy, při nichž docházelo k záměrnému kácení stromů v oázách a ničení zavlažovací infrastruktury, v podstatě jakési formě ekologické války.

²¹ CARTER, Vernon Gill – DALE, Tom. *Topsoil and Civilization*. Oklahoma: University of Oklahoma, 1974, s. 56.

²² SALLUSTIUS, Gaius Crispus. *Catillinae coniuratio*. 14.

neblahého stavu podává přípis římského císaře Tiberia (vládl 14-37 po Kr.) adresovaný římskému senátu, jak jej reprodukoval historik Tacitus:²³

„Proč tedy kdysi vládla šetrnost? Protože každý se krotil sám, protože jsme byli pány jediného města: ani lákadla nebyla táž, dokud jsme byli pány v mezích Itálie. Vítězstvími nad nepřáteli jsme se naučili promrhávat cizí, vítězstvími nad spoluobčany i své vlastní. Jak nepatrné je tohle, na co upozorňují aedilové? Jak to lze přehlížet, přihlídneme-li k ostatnímu! A nikdo, při Herkulovi, nepodá zprávu o tom, že Itálie potřebuje zahraniční pomoci, že živobytí národa římského je denně ohrožováno rozmary moře i vichřic. Nepomohou-li statkářům i čeledi i venkovu přebytky provincií, užijí nás asi naše parky a naše letohrádky? Tohle, otcové a přísedící, má na starosti císař; to když se opomene, vyvrátí to stát z kořene.“

Podobně zdrcující kritiku poměrů v římském zemědělství a ekonomice podává i autor odborné zemědělské literatury Lucius Iunius Moderatus Columella²⁴ (žil v 1. pol. 1. stol. po Kr.):

„Dokud se ten obyčej zachovával a pole se obdělávala vytrvale a horlivě, mívali oni staří Sabinové, Quirité a pradědové římsští – byl i mezi meči a požáry a za nepřátelských vpádů hubících úrodu – vyšší sklizně než my, kterým přece dlouhý mír dovoval a umožňoval zemědělství zvelebit. A tak v tomto Latii a v zemi Saturnově, kde poučili své potomky o polních plodinách bohové, tam nyní v dražbě pronajímáme dovoz obilí ze zámořských provincií, abychom netrpěli hladem, a uskladňujeme vinnou sklizen z ostrovů kykladských a z krajů baetických i galských. A žádný div, když se obecně ujal a utvrdil názor už běžný, že zemědělství je práce špinavá a zaměstnání takové, ke kterému není třeba žádné průpravy ani návodu.“

Podobným problémům již dávno před Římem ovšem čelily i některé starořecké městské státy, zejména Athény. Souhrou nepříznivých faktorů (populační růst, nedostatek úrodné půdy v poměrně hornaté krajině, vymýcení lesů) byly odkázány na import dříví z Makedonie a obilí ze svých bohatých černomořských kolonií. Závislosti Athén na dovozu obilí z Černomoří využili za peloponéské války Sparťané, když svým loďstvem zablokovali černomořské úžiny Bospor a Dardanely a odřízly tak Athénany od důležitého ekonomického zdroje. To motivovalo Athénany k nezdařené Alkibiadově výpravě na Sicílii, která byla ve starověkém Středomoří jednou z dalších důležitých obilnic. Lze tedy bez jakékoliv nadsázky říci, že závislost na dovozu obilí byla pro antické státy stejně strategickým geopolitickým faktorem, jako je pro dnešní průmyslovou civilizaci závislost na ropě, uranu, případně vzácných kovech nezbytných pro výrobu v oblasti komunikačních a informačních technologií.²⁵

²³ TACITUS, Gaius Cornelius. Annales. II, 56 (cit. v překladu Antonína Minaříka).

²⁴ COLUMELLA, Lucius Iunius Moderatus. De Agricultura. 202.

²⁵ Třebaže bychom na základě těchto citací z antických pramenů mohli dospět k zdánlivě jednoznačnému závěru, totiž že degradace a nedostatek úrodné půdy byly jedním z faktorů úpadku antické civilizace, situace byla daleko složitější. Naopak v případě posledních tří staletí antického Říma máme doklady toho, že v římské říši existoval nadbytek půdy, o kterou nikdo nejevil zájem.

Město – centrum civilizace, ale i problémů

Po dlouhá staletí žily antické společnosti životem chudé kmenové společnosti, zakotveným v agrárním cyklu a třebaže vytvořily městské státy, měla tato města spíše venkovský charakter a byla výrazně vázána na své zemědělské zázemí. Zvláště Řím představoval v podstatě agrární, venkovskou společnost s mnoha vytrvale přežívajícími rysy rodového zřízení. Pasterectví a zemědělství – prokládané občas obrannými a stále častěji i útočnými válkami – představovalo základní způsob obživy. O vázanosti tehdejší římské společnosti na zemědělský způsob života nás dodnes přesvědčují etymologie řady latinských slov (např. *pecunia* = peníze < *pecus* = dobytek; *delirium* = původně vybočení z brázdy, přeneseně pak třeštění, blouznění < *lira* = brázda). Samotné město Řím mělo venkovský ráz. Podobně i ve starších epochách vývoje řecké civilizace existoval jen nepatrný rozdíl mezi městem a venkovem a řada měst měla v podstatě venkovský charakter – mnozí obyvatelé měst i vážení občané byli v podstatě zemědělci vlastníci půdy za městem. Např. ze 600 až 700 městských států, které existovaly v klasickém Řecku, jen několik málo z nich (Athény, Korint, Théby) mělo výslovně městský charakter.²⁶ Postupně se však tento rozdíl prohlubuje. Zatímco města zaznamenávala bouřlivý demografický růst a civilizační rozvoj, venkov se i nadále vyznačoval poměrně nízkou životní úrovní.²⁷ Zvláště v helénistických státech a Římě potom měly na krajinu dopad i ekonomicko-sociální změny v zemědělství. Drobní rolníci postupně zbankrotovali a odcházeli do měst, kde vytvářeli masy městské chudiny, a pozemkové vlastnictví se koncentrovalo v rukou bohatých latifundistů. To se samozřejmě odrazilo i v podobě zemědělské krajiny. Dalším faktorem byla rozpínavost římské říše – s římskou expanzí se šířil systém parcelace půdy (tzv. *centuriace*), jejíž podoba je dobře viditelná z fotografií získaných metodou letecké archeologie v severní Africe. Na rozdíl od středověké Evropy, v níž se z bezpečnostních důvodů populace soustředila do uzavřených, občas i opevněných vesnic, antická zemědělská krajina představovala otevřený prostor, jednotlivé statky a usedlosti byly volně rozprostřeny v krajině.²⁸

V důsledku ekonomického rozvoje podníceného vojenskou expanzí a vlivem sousedních vyspělých civilizací Etrusků a později především Řeků se římský životní styl zásadně proměnil. Dochází k prudké urbanizaci, město (velké metropole helénistického světa, později i Řím a další velká města na latinském Západě) se stává nejen politickým a hospodářským, ale zároveň civilizačním centrem. Svědčí o tom i latinské substantivum *urbanitas* (= zdvořilost, kultivovanost,

Od 2. stol. se v celém impériu zvyšuje rozloha půdy ležící ladem. Historik Hérodianos se zmiňuje o tom, že již na sklonku 2. stol. císař Helvetius Pertinax nabízel zájemcům volný zábor půdy ležící ladem, a to jak v Itálii, tak v provinciích, včetně té náležející přímo císaři. Lze předpokládat, že problémy pozdně antického zemědělství měly spíše příčiny primárně sociální a ekonomické než ryze environmentální – totiž přesuny produkčních center v důsledku zmíněné proměny charakteru hospodářství a nepochybně i výrazný demografický úpadek římské společnosti.

²⁶ GARNSEY, Peter – SCHEIDEL, Walter. *Cities, peasants and food in the Classical Antiquity. Essays in social and economic history.* Cambridge: Cambridge University Press, 2004, s. 25.

²⁷ Jedinou výjimku v tomto ohledu představovali vojenští veteráni, protože byli osvobozeni od daní GARNSEY – SCHEIDEL, ref. 26, s. 98.

²⁸ GARNSEY – SCHEIDEL, ref. 26, s. 113.

civilizovanost, uhlazenost) odvozené od slova *urbs* (= město). Tento pojem je používán nejen v oblasti chování a mravů (etika, etiketa), ale např. i jazykového projevu, stylu a celkové civilizovanosti. Naopak přídavná jména *agrestis* (< *ager* = pole) a *rusticus* (< *rus* = venkov) vedle svých původních významů venkovský, selský získala i význam hrubý, neotesaný. Nepřímo o této zásadní civilizační proměně vypovídá i slovo *pohan* (< *paganus* = venkovský < *pagus* = vesnice), jímž obyvatelé již christianizovaných měst s despektem označovali venkovany, kteří ještě praktikovali původní starověké náboženství.²⁹ S touto společenskou proměnou měst souvisela pochopitelně i proměna urbanistická. Sídla, která měla venkovský, v lepším případě maloměstský charakter, se postupně měnila ve skutečná kosmopolitní velkoměsta se všemi světlými i stíny nového způsobu života, včetně těch environmentálních. Třebaže antickou společnost nesužoval nadměrný automobilismus či těžký průmysl, ani antická města nepředstavovala nějakou environmentální idylu, jak by nám mohly mylně naznačovat jejich impozantní ruiny, obvykle zasazené do nádherného přírodního prostředí na mořském pobřeží nebo se scénérií hor na obzoru. V rozporu s některými povrchními představami o antickém způsobu života měla totiž antická velkoměsta svou dvojí tvář. Jejich reprezentační centra a rezidenční čtvrtě elit se sice vyznačovaly estetickou architekturou i mimořádným komfortem, jejich infrastruktura byla v mnoha ohledech imponující – např. starověký Řím měl lepší zásobování vodou než celá řada soudobých metropolí. Ve stínu impozantních a mramorem oplývajících for, chrámů a správních budov však byla přítomna bída, nelad a špína chudších čtvrtí připomínajících spíše dnešní lavinovitě rostoucí velkoměsta ve třetím světě. Množství exhalací z otevřených pouličních řemeslnických dílen, přelidnění, všudypřítomný hluk a „středomořský“ ležerní hygiena³⁰ činily život v nich zvláště v horkých letních měsících vysloveně nesnesitelným. Doléhala na ně celá řada negativních aspektů městského života, jaké známe i ze současnosti. Navíc trpěla dopravními zácpami, byla vystavena nebezpečí požárů, jejichž obětí se několikrát stal i samotný Řím (největší požáry se odehály za vlády císařů Nerona a Tita). Příčinu jejího rychlého šíření vysvětluje historik Tacitus i urbanistickým neladem, velkým nakupením domů, skladišť a obchodů, jakož i křivolakými uličkami starého Říma, které ovšem byly po následných přestavbách postupně eliminovány ve prospěch moderních, přímočarých a širokých městských tříd³¹.

„Tam v krámech, v nichž bylo uloženo hořlavé zboží, najednou vypukl oheň, ihned zmohtněl a větrem se rychle rozpoutal a zachvátil cirkus po celé délce. Paláce totiž nebyly opatřeny ochrannými štíty ani chrámy nebyly obehnány zdmi a vůbec žádná překážka

²⁹ Ostatně podobně zajímavou vypovídací historicko-sociologickou hodnotu mají i naše slova *zdvořilost*, *dvornost* (< dvůr), něm. *Höflichkeit* (< *Hof*) či angl. *courtesy* (< *court*). Třebaže již od vrcholného středověku či nejpozději renesance je naše evropská civilizace primárně civilizací městskou, odkazují k době, kdy centrem kultury, a tudíž toho, co bylo považováno za normu dobrých mravů, byl dvůr – ať již královský či dvory aristokratické.

³⁰ Stav životního prostředí v římských městech výstižně vykresluje rakouský archeolog a environmentální historik Gülnther Thüry, zejména v monografii: THÜRY Gülnther. Müll und Marmorsäulen. Siedlungshygiene in der römischen Antike. Mainz: von Zabern, 2001, 68 s.

³¹ TACITUS, Gaius Cornelius. *Historiae* XV, 38 (cit. v překladu Antonína Minaříka).

neležela v cestě. Požár se prudce rozšířil nejdříve po rovině, potom vystupoval do vyšších poloh a zase pustošil nížiny a předstihl všechna ochranná opatření rychlostí zla a také z toho důvodu, že město bylo vydáno v nebezpečí pro své úzké a klikaté uličky a nepravidelné řady domů, jaké měl starý Řím.“

Atmosféru přelidněných městských čtvrtí výstižně popisuje římský satirik Iuvenalis ve svých Satirách³²:

*„Nadto nás předstihne ještě, když nám tu překáží v spěchu
vlna, jež před námi stojí, a vzadu svírá nám záda
lidu široký zástup; ten loktem do tebe vrazí,
tvrdou žerdí zas onen, ten latí tě do hlavy praští,
jiný zas velikým džbánem. I boříš se nohama v blátě,
občas šlápne tě bota a v palci máš vojenský cvoček ...
Pohleď na mračna kouře, v nichž k hostině spěchají lidé!
Účastníků je stovka a každý má kuchyni s sebou.“*

Antická města byla ve své podstatě i průmyslovými a dopravními centry, která generovala velký hluk a znečištění. Z důvodu ochrany před hlukem byl např. v řadě římských měst zakázán noční provoz povozů. Obejm antické ekonomiky a míra znečištění nabyly takového rozsahu, že z doby největší ekonomické i politické expanze antické civilizace mezi 1. až 4. stol. po Kr. byly nalezeny výrazně vyšší koncentrace chemických exhalací ve vrstvách grónských ledovců. Na ochranu ovzduší musela státní moc dokonce vydávat zvláštní předpisy. Unikátní doklad takového zeleného zákonodárství představuje zákon dochovaný v Theodosiově kodexu:³³

„Císaři a augustové Honorius a Theodosius Aetiovi, prefektu města. Všechny vápenky v celém prostoru mořského břehu mezi amfiteátre a přístavem božského Juliána nařizujeme zrušit, a to v zájmu zdraví převelikého města a kvůli sousedství našeho paláce: nikomu ať se neudílí povolení pálit v těch místech vápno.“

V pozdní antice dochází v důsledku ekonomicko-politických změn k postupnému úpadku měst, jenž je spojen s hospodářským ozebračením středních vrstev městského obyvatelstva, tzv. kuriálů. Ti byli v kasárenském systému římského domínátu stále více zatěžováni daněmi a různými veřejnými povinnostmi (*munera*), tzn. v podstatě museli vlastními daněmi i prací sanovat provoz upadajících a chudnoucích měst. Výsledkem bylo postupné sociálně a ekonomicky motivované vyhlidňování měst.³⁴ To je – ve srovnání s migrací venkovského obyvatelstva do měst spojeného s rozvojem urbánní civilizace – neklamným znakem sociálního úpadku. Antická města postupně změnila svou tvář a vyhlidňovala se. Veřejné budovy i oby-

³² IUVENALIS, Marcus Decimus: Satirae. I, 3, 247-254 (cit. v překladu Zdeňka K. Vysokého).

³³ Codex Theodosianus. 14, 6, 5.

³⁴ Tento proces samozřejmě nesmíme zaměňovat s „prázdninovou“ migrací městských elit na jejich venkovské statky a sídla na vrcholu republiky a v prvních třech staletích římského císařství.

né domy chátraly. Příznakem tohoto jevu je např. budování pohřebišť v místě někdejších obytných čtvrtí. Zkázu měst dovršil vpád germánských kmenů a kolaps Západořímského impéria a celé antické civilizace. Ve vyliďněných městech se zbytky obyvatelstva koncentrovaly pouze v jejich centrech, která se pod vládou nových pánů proměnila ve vojenské pevnosti. Na jejich stavbu byl pochopitelně využíván materiál z někdejší sofistikované antické architektury. Zbývající části měst se postupně proměňovaly v ruiny a nebo byly využívány jako pohřebiště, pastviny či pro zemědělské účely. Tento stav se nevyhnul ani slavnému římskému Foru Romanu, na němž se pásly kozy. Dokladem demografického úpadku měst je např. fakt, že zatímco na vrcholu císařského Říma v něm žil přes milion obyvatel, v 6. stol. to bylo pouhých 20 000 lidí. Města tak prakticky ztratila svou společenskou podstatu, přestala být kulturním občansky organizovaným organismem a proměnila se v pouhá zdevastovaná sídla, v nichž přežívající zbytky populace bojovaly o holé přežití.

Často diskutovaným environmentálním fenoménem starého Říma v souvislosti městským způsobem života je i chronická intoxikace římské populace olovem. To se dostávalo do těla tehdejších obyvatel jednak z olověného potrubí, jednak z olověných nádob, z nichž se pily nápoje, zejména víno. Olovo s vínem reagovalo a dodávalo mu nasládlou chuť, což – třebaže bylo některými tehdejšími odborníky kritizováno jako zdraví škodlivé – bylo naopak požadováno za prostředek jeho zkvalitnění a dochucení. Vzhledem k omezenému počtu dosud prozkoumaných a analyzovaných antropologických nálezů by však rozhodně bylo předčasné hovořit o nějaké plošné otravě olovem, vedoucí ke genetickému úpadku celé římské společnosti.³⁵

Navzdory některým výše zmíněným opatřením směřujícím ke zlepšení kvality městského života byl život ve velkých městech antického světa natolik nesnesitelný, že příslušníci horních vrstev se na letní měsíce stěhovali na své letní vily v lázeňských místech na pobřeží či v horách³⁶. Důvody svého úniku z města do náruče přírody popsali antičtí básníci výstižnými verši, které zcela souzní i s životními pocity moderního člověka:

*„Dej sbohem nudě života v přepychu,
jdi, opusť stavbu strmící k oblakům
a potlač obdiv k lesku Říma,
plného bohatství, par a hluku.“³⁷*

³⁵ Navíc je třeba si uvědomit, že používání ve své době poměrně drahých olověných nádob bylo výsadou bohatých kruhů římské společnosti, takže i jeho případné zdravotní důsledky nemohly být v rámci celé antické populace jakkoliv statisticky významné. Na druhé straně olovo bylo používáno i v jiných oblastech – někdy např. k výrobě vodovodního potrubí – a jeho tavba dosahovala takové intenzity, že její chemické stopy byly nalezeny i ve vrstvách grónských ledovců.

³⁶ Četné doklady o proměně vnímání města nám opět podává i sémantický vývoj některých latinských slov, u nichž došlo k určitému rozšíření významové škály. Např. slovo *rusticitas* nese vedle významu *venkovská neohrabanost, hrubost* i kladný význam *venkovská prostota* PRAŽÁK, Josef Miroslav – SEDLÁČEK, František – NOVOTNÝ, František. Latinsko-český slovník. Praha: SPN, 1999, s. 1164. Naproti tomu tradičně kladně vyznívající mnohovýznamové adjektivum *urbanus* se vyskytuje i ve zřetelně pejorativním významu *pouliční, dotěrný* PRAŽÁK-SEDLÁČEK-NOVOTNÝ, ref. 36, 1999, s. 1350.

³⁷ HORATIUS, Quintus Flaccus. Epodae. XXIX (cit. v překladu Zdeňka K. Vysokého).

Dobový trend úniku z města a obliby venkovského života na pozadí přírody dal už ve 3. stol. př. Kr. na vrcholu helénistické epochy vzniknout zvláštnímu literárnímu směru, zvanému bukolská³⁸ (= pastýřská) poezie, za jejíhož zakladatele je pokládán helénistický básník Theokritos (asi 300 př. Kr. – asi 260 př. Kr.). Tento nový literární proud objevuje svět přírody, pastýřů a venkova.³⁹ Znovuobjevení kouzla přírody a venkova začíná, nikoliv paradoxně, ale zcela logicky, v prostředí helénistického města. Lesk, ale i bída a prázdnota kosmopolitních a anonymních helénistických velkoměst, jako byly Alexandrie, Antiochie, Efez, Pergamon, Seleukie plných bohatství, ale i neklidu, vyvolávají u citlivějších z jejich obyvatel potřebu úniku k prostšímu, přirozenějšímu způsobu života.⁴⁰

Ochrana přírody na antický způsob

Vedle reflexe ekologických problémů v literatuře se ovšem setkáváme i s konkrétními snahami o ochranu přírodních zdrojů. Stromy jako zdroj vláhy, stínu a ochrana před šířením pouště byly záměrně vysazovány už ve starém Sumeru, podpora výsadby a ochrany lesa byla praktikována v římském Egyptě, který citelně trpěl nedostatkem lesních porostů a kde se na tutéž politiku zaměřili už předtím Ptolemaiovci. Za vlády císaře Hadriána (117-138 po Kr.) byl vydán zákon na ochranu libanonských cedrů.⁴¹ Jak dokládá ve své studii Jarmila Bednaříková,⁴² římské právo dbalo o pečlivou ochranu stromů. Římský občan nesměl bezdůvodně pokácet strom. Stromy naklánějící se nad sousední domy nebo stínící na poli směly být pouze ořezány dle přesně daných kritérií. Dobové dokumenty dokonce zmiňují školky pro pěstování stromů (*seminaria*).

S určitými ekologickými motivy se setkáváme i v Platónově utopické vizi ideální obce. Určující charakteristikou jeho vysněné obce je výrazný kolektivismus. Ten se v podobě požadavku sousedské solidarity ve vztahu ke společným přírodním zdrojům projevuje – zde musíme říci v rozumné podobě – i v oblasti ekologické. Nejvýrazněji se v této souvislosti věnuje vodě, obzvláště ve Středomoří klíčovému zdroji:

³⁸ Odvozeno od řeckého slova *búkolos* = pastýř.

³⁹ V Římě tento druh básnictví nejvíce pěstoval Vergilius (70-19 př.Kr.), bukolské motivy ovšem nalézáme i v dílech mnoha dalších římských básníků (Horatius, Ovidius, Tiberianus, Ausonius).

⁴⁰ Brněnská socioložka a ekoložka Hana Librová se ve své knize *Láska ke krajině* domnívá, že tato potřeba úniku mohla u obyvatel helénistických velkoměst vyvěrat i z pocitu určité nostalgie po jejich původní domovině – mnoho jejich obyvatel se totiž do města přistěhovalo teprve za svého života v době překotné urbanizace LIBROVÁ, Hana. *Láska ke krajině*. Brno: Blok, 1988, s. 28.

⁴¹ Na rozdíl od jiných římských právních předpisů tento Hadriánův zákon můžeme pokládat za první projev ochrany přírody motivovaný kulturně-estetickými, nikoliv pragmatickými ekonomickými důvody. Hadrián jako známý filhelén byl člověk výrazně estetického založení, který proslul až romantickým vnímáním přírody. Nechal si vybudovat známé letní sídlo v Tiburu u Říma proslavené nádhernými zahradami a byl prvním a zřejmě i posledním římským císařem, který důkladně procestoval celou říši a seznámil se se všemi jejími přírodními i kulturně historickými pozoruhodnostmi. Je o něm např. známo, že se nechal vynést na Etnu, aby z ní spatřil východ slunce.

⁴² BEDNAŘÍKOVÁ, Jarmila – KYSUČAN, Lubor. Mezi uctíváním a drancováním – vztah k lesu v klasickém starověku. In KLVAČ, P. *Člověk a les*. Brno : Masarykova univerzita 2007, s. 18-27.

„Jestliže je na některých místech půda od přírody bezvodá, která nedrží vláhu přicházející z nebe a neposkytuje dostatek potřebného nápoje, kopejž na svém pozemku až po jílovou vrstvu, a jestliže v této hloubce nepřijde na vodu, bež si vodu od sousedů, až do množství potřebného k napojení pro každého z jeho domácnosti; pakli však jí není nazbyt ani u sousedů, ať si dá u agronomů stanovit jistou míru vody, kterou by směl čerpat, a tu ať si každého dne odebírá a tak se dělí se sousedy o vodu.“⁴³

„Voda při zahradničení je nade všechny věci obzvláště výživná, ale snadno zkazitelná; neboť ani půdu ani slunce ani vzduch, jež jsou spolu s vodami živiteli bylin vyrůstajících ze země, není snadno kaziti otravou nebo odváděním nebo i krádeží, ale u takových věcí, jako je voda, je všechno takové možné; proto také potřebuje pomoci zákona. Budiž tedy o tom tento zákon: Jestliže někdo úmyslně pokazí cizí vodu, ať pramenitou nebo nasbíranou, otravou, kopáním nebo krádeží, poškozený hledej práva u astynomů, prohlašuje svůj nárok za náhradu škody; jestliže někdo bude usvědčen, že poškozuje vodu nějakým otravováním, ať dá náhradu a kromě toho ať ještě vyčistí prameny nebo vodní nádrž, podle toho, jak vykladači podle zákonů v každém případě a pro každého určí náležitý způsob takového vyčištění.“⁴⁴

Podobně zodpovědný přístup požaduje Platón i ve vztahu ke zvěři.⁴⁵

„Dále ať nenapadne žádného z mladých lidí ani lstivá touha po lovu na ptáky, nepřilíš ušlechtilá. Zbývá tedy našim zápasníkům jedině honba a lov na zvířata pozemní.“⁴⁶

Platónovy environmentální požadavky představují nejrealističtější část jeho jinak dosti problematických představ o ideální společnosti. Nicméně ani ony nebyly v dané době uskutečnitelné. Tak jako se s rozvojem řecké civilizace připomínajícím v mnoha ohledech proměnu tradiční venkovské patriarchální společnosti v moderní kapitalismus s jeho výkonnou ekonomikou transformovala společnost, proměnil se i vztah k přírodě, nutno říci negativním a destruktivním směrem. I zde se ovšem Platón projevil jako velmi pozorný a všímavý pozorovatel, jak o tom svědčí jeho výše citovaný popis kácení lesů a následné eroze v Attice. Ruku v ruce s potřebou skromnosti šla zároveň kritika, dnešními slovy by se dalo říci až ekologicky zaměřená, rozmařilého konzumního způsobu života římských elit: Např. zřejmě nejznámější římský stoický filozof Lucius Annaeus Seneca (asi 4 př. Kr.-65 po Kr.) ve své *Útěše pro matku Helvii* píše:⁴⁷

„Jací ubožáci jste vy, jejichž patro podráždí jen drahá jídla! Drahými je však nečiní skvělá chuť nebo příjemný pocit v hrdle, ale vzácnost a obtížnost při opatrování. Nač by jinak

⁴³ PLATÓN. Leges. II, 844b.

⁴⁴ PLATÓN. Leges. II, 845 d-e (cit. v překladu Františka Novotného).

⁴⁵ Lov zvěře měl skutečně pro antický svět závažné důsledky. V důsledku masového odchytu a dovozu zvěře pro hry v amfiteátrech celé římské říše byla v severní Africe rovněž vyhubena řada druhů do té doby běžně žijících divokých zvířat.

⁴⁶ PLATÓN. Leges. II, 823 e (cit. v překladu Františka Novotného).

⁴⁷ SENECA, Lucius Annaeus. Ad Helviam matrem de consolatione. X (cit. v překladu Václava Bahníka).

potřebovali tolik umění sloužících břichu, kdyby se chtěli vrátit k zdravému rozumu? Nač všechno to obchodování? Pustošení lesů? Prohledávání mořských hlubin? Všude leží potraviny, na každém místě je příroda připravila, ale oni chodí kolem nich jako slepí a běhají po všech krajích, plaví se přes moře a dráždí hlad velkým množstvím, ačkoliv by jej mohli utišit malým“.

Útěcha pro matku Helvii

X

Určitým výrazem snah o ochranu přírody, konkrétně živých tvorů bylo v antice poměrně rozšířené vegetariánství, k němuž se hlásili jak pythagorejci, tak např. básník Ovidius. Myšlenky vegetariánství se ve středomořském prostoru šířily zřejmě z východních zdrojů. Poprvé se s nimi setkáváme u orfiků a v pythagorejské filozofii, konkrétně u jejího zakladatele, mystického filozofa Pýthagory v 6. stol. př. Kr. Hlavním cílem pythagorejců bylo očistění duše. Tohoto ideálu chtěli dosáhnout jednak omezením styků s běžným pozemským světem, ale také důslednou askezí. Její součástí byl i zákaz požívání masa. Pýthagorás dokonce zavrhoval i zabíjení zvířat pro obětní účely. Jak se však zdá z určitých nepřímých dokladů, silnou motivací vegetariánství mohla být i pythagorejská víra v reinkarnaci. Toto tvrzení podporuje i následující půvabné čtyřverší řeckého filozofa Xenofana. napsané na Pýthagora:⁴⁸

*„Kráčejte jednou mimo a slyše, jak psíka kdos týrá,
lítost prý nad tím měl a toto slovo mu děl:
,Ustaň a nebij ho již! Vždyť mého to přítele duše,
kterou jsem rozeznal hned, sotva jsem uslyšel hlas.’“*

Podobně poetickým způsobem je motiv Pýthagorova vegetariánství zpracován v Ovidiových Proměnách.

Historia magistra vitae

Archeologické i písemné prameny přesvědčivě ukazují, že tvář současné středomořské přírody a krajiny je výsledkem dlouhodobého vývoje, na němž se podílejí jak přírodní síly, tak lidská společnost. Role tohoto antropogenního faktoru je ve vývoji přírody přítomna již od paleolitu, s vývojem lidské civilizace však nabývá stále intenzivnější podoby. Výrazným zlomem v tomto vývoji je přechod k zemědělské společnosti v období neolitické revoluce a poté vznik městské civilizace, spojený s etablováním prvních organizovaných států. Vznik měst zakládá dichotomii město – venkov, která se stává nejen přírodním, nýbrž i sociálním fenoménem. Výsledkem je vliv na krajinu spojený s městskou ekonomikou a potřebou zásobování potravinami a jinými surovinami (nerosty, dřevo, živočišné produkty) pocházejícími z venkovských oblastí, ale i migrace obyvatel z měst na venkov. Právě městský člověk, který je do jisté míry z krajiny vykořeněný, si

⁴⁸ HRDINA, Karel. Zlomky předsokratovských myslitelů. Praha: Nakladatelství ČSAV, 1962. Zlomek B 7 z Diogena.

vytváří specifický obrázek krajiny, který určuje a podmiňuje jeho percepci přírody. Tato percepce vydala cenné plody v literatuře a výtvarném umění, současně však vytváří určitou iluzi, která řadě lidí brání v pohledu na skutečnou povahu přírodního prostředí a vede ke značnému odcizení celých skupin obyvatel od jejich přírodních kořenů. Ilustrativním příkladem všech těchto tendencí je vývoj klasické řecko-římské civilizace, která ve svém vývoji opsala podobnou křivku jako naše moderní civilizace. Krizové jevy a následný kolaps této antické civilizace, k němuž spolu s mnoha jinými faktory určité ekologické problémy nepochybně přispěly, může potom sloužit jako varovný příklad k tomu, abychom si uvědomili škodlivost a rizikovost některých vývojových trendů ve vztahu lidské společnosti k přírodnímu prostředí a snažili se jim cílevědomě předcházet. Ve světle analyzovaných písemných pramenů z antiky je totiž zřejmé, že tehdejší ekologické problémy nejsou žádnou projekcí našich moderních obsesí, ale historickou realitou, která vypovídá jak o tehdejších lidech a civilizacích, ale představuje i naléhavé poučení pro naši současnost a nadějeplnější budoucnost. Proto jejich systematické poznávání nemá pouze badatelský význam, ale i vzdělávací potenciál, pro který by mělo být součástí výuky historie, environmentalistiky i dějin environmentálního myšlení. Pokud se součástí výuky historie stane také poznávání minulých chyb a jejich důsledků i v environmentální oblasti, tím spíše se jich můžeme vyvarovat v naší současnosti a uchránit před nimi budoucí generace.